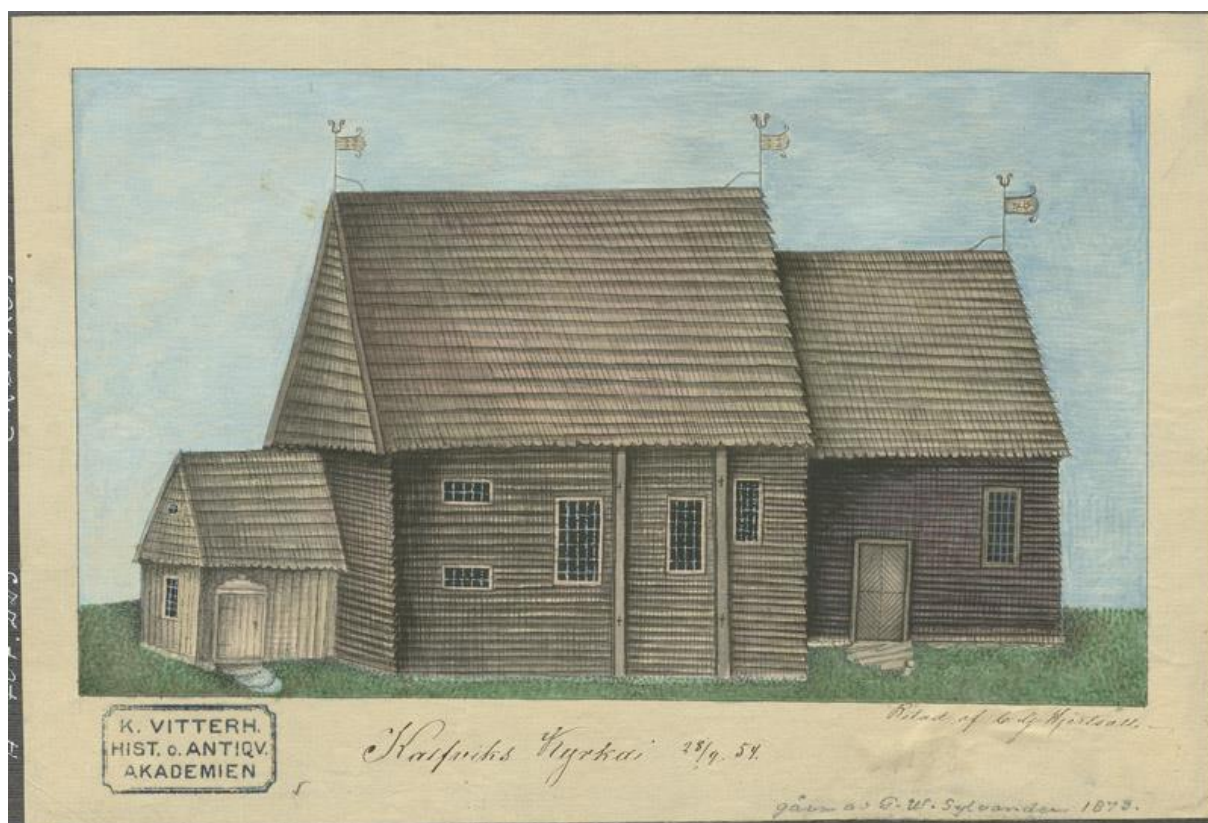

Helgonkulturen under medeltiden

Av Ingolf Berg
2021-01-16

Kalvsviks kyrkas föregångare var en medeltida träkyrka av knuttimrat liggande bilat moget kärnfullt furutimmer och syllar av ek. Den omnämns i skriftliga källor från 1336 och låg vid gamla kyrkogården. Taket och väggarna var beklädda med ekspån. Kyrkan skall ha varit uppförd som en salskyrka med rakslutet kor vars invändiga mått uppgått till 10,3 x 6,7 meter med en vägghöjd på 4,9 meter och med ett kvadratisk kor på 4,75 meter. En ursprunglig ingång fanns i långhusets södra del samt en smal och rundbågig i koret. Kyrkans planform och storlek är ungefär samma som för den bevarade träkyrkan i Granhult. Dopfunten, med fabeldjursrelief från 1200-talet är bevarad och återfinns dagens kyrka som uppfördes 1853.

Kalvsviks medeltida träkyrka. Riven 1855. Akvarell och krita av C.G. Hjertsäll 28 september 1854

I Kalvsviks gamla kyrka fanns helgonstatyer och väggarna var målade med bilder ur Bibeln. Dessa vitmenades med vattenfärg år 1815. Altaret saknade bilder och altarbordet, som hade en mindre infälld marmorsten, var målade med blå oljefärg. Intill kyrkan fanns en klockstapel.

De medeltida smålänningarna trodde på Gud. Världen var mystisk och gåtfull. Religionen satte gränser för vad man kunde tänka och tro. I människors föreställningsvärld ingick såväl kristna som vissa förkristna fromhetslement, Gud, Jesus, Jungfru Maria, änglarna och helgonen fick samsas med troll, vättar och tomtar i folks vidskepliga medvetande. Enligt kristna lagtexter fick man inte dyrka avgudar, sol och måne, eld, floder, källor, stenar, träd, figurer av deg och lera samt lämna matoffer. Utöver dessa var blot en grov överträdelse som

bestraffas med fredlöshet. I lagarna förekommer förbud mot att blota till exempel; gudar, vättar, högar, invigda stenar samt till stav och altare i hus.

Kyrkan tolkade Guds lagar och inpräntade dessa i de sociala levnadsvillkoren för medeltidens människor. Helgonen var en central förbindelselänk mellan den jordiska tillvaron och det gudomliga. De återropades i alla tänkbara situationer i livets olika skeden. Vardagslivet var genomsyrat av helgonkalendern och kyrkoåret. På särskilda helgondagar hölls marknader och fester. Tecken kunde också tydas vid särskilda helgondagar om när t.ex. sådd och skörd skulle ske. Vissa dagar var förknippade med råd om att t.ex. åderlåta sig eller om giftermål. Mycket av detta levde kvar i bondepraktikan. Kristendomens ideologi var en del av människors vardag och tankesätt.

Alla samhällsklasser utförde handlingar (ceremonier, ritualer etc.) genom hela sitt liv i rädsla för den yttersta domen. Det var denna fruktan eller vördnadsfulla respekt för kyrkan och tron som gjorde att människor valde att skänka rikedomar till kyrkan. Man hoppades på så sätt få förlåtelse för sina synder och öka sina chanser att slippa eller förkorta tiden i

skärselden.

En av kyrkbänksdörrarna i den gamla kyrkan.

En vanlig indelning av helgonen var apostlar, martyrer, bekännare och oskulder. Apostlarna var självskrivna och helgon som utsatts för en våldsam död eller särskilt martyrskap hade en bra grund för kanonisering. Lokala helgonkulturer uppstod under tidig medeltid. Helgonen var ofta personer som var lokalt och folkligt förankrade samt viktiga förebilder i områden som nyligen kristnats. De ansågs ha utfört mirakel, vilka nedtecknades i berättelser, och utsågs av biskopar till helgon.

Att avgöra vilka som skulle helgonförklaras förändrades över tiden. Biskopars egna bemyndiganden förargade på 1100- och 1200-talet påvarna som ansåg att endast de hade värdigheten att utse helgon. Kraven ökade på mirakelberättelserna och dess dokumentation. Goda handlingar, moralisk livsföring och fromma gärningar/mirakel lades mer till grund för kanonisering. Mirakelberättelserna visar att över nio av tio underverk utgjordes av mirakulöst botande av sjukdomar. Många av de lokala helgonen ansågs tveksamma och erkändes inte i Rom, men levde ändå kvar då de var djupt rotade i församlingarna.

Helgonbild från Skatelövs kyrka, skänkt år 1915 till Västergötlands museet av grevinnan Sohpie Sparre, Mariedal. Foto: Ivar Söderqvist, 1953

De tidiga helgonkulterna stödde införandet av kristendomen. Helgondyrkan var ett sätt att bekräfta heliga platser och användes även för att stödja lokala maktpersoner. Det var inte ovanligt att heliga vattenkällor sprang upp där helgon dog. Platserna associerades med

det heliga och vallfärder dit blev mål för pilgrimer i deras botgöringen för syndernas förlåtelse. Vallfärden var också ett sätt att manifesteras sin tro. Kyrkor eller ett kloster kunde byggas på sådana platser där allmogen offrade vid heliga källor, lundar och stenar.

Föremål som förknippades med helgonen var också oerhört viktiga. Helig energi förmedlas genom dessa för att kunna hjälpa människorna i svåra situationer, med inte i rent andliga syften. Heliga föremål fungerade som ett medium mellan Gud och människan. Genom föremålen kunde människan få hjälp i inomvärldsliga svårigheter. De skulle bidra till att rädda själen efter döden.

Sjukdomsbot var den vanligaste kraft dessa föremål eller heliga platser ansågs besitta, men de kunde också hjälpa människor i andra avseenden. De kunde skydda från missväxt, höja kvinnors fruktsamhet, ge friska barn och lätta förlossningar, ge boskapslycka och till och med skydda lokalsamhället från krigiska angrepp.

Helgonkulten handlar mycket om det sinnliga: att inte bara se utan också röra, höra, lukta och smaka. Att nå en direkt fysisk kontakt med det heliga föremålet genom beröring var i många fall av en fundamental betydelse. Rökelse användes för att sprida helgonens andlighet i kyrkor och kloster istället för att vidröra dessa. Miniaturer som varit i beröring med en relik blev heliga souvenirer som kunde användas vid botgöring. Också vardagliga föremål, som kommit i fysisk beröring med ett heligt föremål kunde tillskansas sig denna helighet. Vatten från en viss källa kunde stänkas över grödorna för att skydda mot skadedjur. Att kläda och behänga skulpturer med plagg eller föremål kunde endera var en gåva eller, om det innehåller något av givarens sjukdom, trodde man att denna skulle försvinna.

Vid de heliga källorna drack och tvättade man sig samt offrade, antingen om man var sjuk eller rent av innan man ens blivit det. Källorna med mytiska förtecken var offerkällor, hälsokällor, tydningskällor samt midsommar- eller trefaldighetskällor. I södra Sverige var det vid midsommar som man besökte källorna och i mellersta och norra Sverige var det under trefaldighetsdagen (första helgen efter pingst). Man kunde då dricka av källvattnet eller erbjuda en gåva för att få god hälsa. Oftast offrades ett mynt men även små metallföremål som nålar, spännen, spikar och ringar. Enligt folktron bands det onda vid det offrade föremålet och skulle följa med upp om någon plockade upp ett offrat föremål. 1544 utfärdades ett förbud mot helgondyrkan och vallfärder vilket betydde att även bruket av källorna förbjöds.¹ Källorna rensades på då pengar som oftast togs om hand av kyrkan.

Källorna var i många fall förknippade med särskilda ritualer för att de skall ge önskat resultat. Kringvandring, rätt veckodag eller årsdag för besök eller tystnad måste iakttagas. Andra källor var förknippade med särskilda händelser, en känd person hade druckit vattnet eller brukat det i rituellt syftet. Mest kända är alla dopkällor och källor med anknytning till kyrkor, t ex Sankt Sigfrids källa i Växjö eller Sankt Olof i Nidaros (Trondheim). Märkligast är källor som plötsligt sprungit fram i samband med mytisk händelse. En tilltänkt friaren kunde t ex uppenbara sig i källans vattenspegel.

¹(Golabiewski Lannby 1990:14ff).

På Kläcklinge har man funnit en källa som håller "bittervatten", vilket i synnerhet skulle varit verksamt mot kolik². I en artikel av Rut Johansson i hembygdsbokens årsskrift nr 19 år 1987 om Ringmans källa m.fl. omnämns flera vattenkällor, bland dem "Hälsokällan" med järnrikt vatten i Sjurs marker och Ringmans offerkälla i Kalvshaga. År 1877 kringgärdades Ringmans källa med fyra stenblock som sammanbundits med järnband och hundra år senare restaurerades den av Kalvshagaborna. Källan kan ha varit förbunden med en helig lund.³ Åtskilliga slantar har hämtats upp från källans botten när den östs och rengjorts från löv och grenar. Om offerpengarna plockades upp -"då får tagaren den plåga, som offeraren miste" enligt folktron.

Flera offerkällor i Varend har burit hedniska namn. Helge-Thors källa i Skatelöv var en offerkälla till asaguden Tor. Den ligger en bit in i skogen ovanför den gamla eken som finns utmed vägen mellan Torne gård och Kittegård. Folksägen, som levde in på 1600-talet, berättar att "den store Thore Gud" låtit källan upprinna på ett ställe där en flicka mördat sin fästman.⁴ En annan utsago är att "Källan sprang upp ur berget på den plats där en piga mördat och begravt sin fästman".

Bön och knäfall skedde vid ankomsten till källan. Därefter dracks och skador beströks med källans vatten. Slutligen lämnades en offergåva under avsjungande av en offersång som bevarats:

Thore lät vatten springa af grund;
god makt hade han.
Det botade en blindan i samma stund,
det heliga namn.

Källan uppsöktes i synnerhet på natten efter Helig Thorsdag (Kristi himmelfärdsdag).⁵

² Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige, fjärde bandet, Stockholm 1863.

³ Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, Varend och Wirdarne, Ett försök i Svensk Ethnologi, Första delen P.A. Nordsteds & Söners Förlag, 1921, sid 104.

⁴ Ibdm. sid 101 ff.

⁵ Ibdm. Sid 129–130.

Från vänster dopfuntar i Vederlövs och Kalvsviks kyrkor. Tillhör den s.k. fabeldjursgruppen från 1200-talet. Dopfunt t h från Skatelöv, inköpt av Smålands museum 1925.

Vissa helgon och platser hade specialiserade förmågor i frågan om vissa sjukdomstyper eller botgöring. Helgon vördade man också för beskydd, de s.k. skyddshelgonen. Ett av dessa var den engelske biskopen och missionären Sigfrid av York, som blev Växjö stifts skyddshelgon och Växjö domkyrka blev den helige Sigfrids kyrka. Han blev kallad till Svearike av kung Olof Skötkonung. Kungen, som själv hade blivit kristen, ville att Sigfrid skulle undervisa och sprida den kristna läran i landet. Sigfrid kom till det blivande Sverige runt år 1000 och begav sig ut i landet på en mödosam resa tillsammans med sina tre systersöner, munkarna Unaman, Sunaman och Vinaman. När Sigfrid var borta avrättades de emellertid av motsträviga värendsbor som motsatte sig konverteringen. Han avbildas därför ofta med tre huvuden i ett kar, hans helgonattribut.

Påven ansågs ”ofelbar” och yttersta uttydaren av den kristna tros läran. Den som skändade eller bröt mot kyrkans dogmer anklagades för kätteri. Att fara med villolära var också kätteri. Att t.ex. häda, ifrågasätta helgonens förmågor eller använda dem i vidskepliga hänseenden var kätteri. Straffet för kätteri var att bli bränd på bål, men lindrades vid ånger och begäran om förlåtelse – förutsatt att syndaren inte återfallit i brottet, till botgöring. Boten kunde vara att iakttä strikta fasteregler, att bli utestängd från nattvarden under viss tid, kanske sitta i stocken eller på annat sätt visa församlingen att han sagt opassande saker. Pilgrimsfärder tillämpades också, t o m till Jerusalem om brottet varit graverande. Allt för att få syndernas förlåtelse.

Längtan efter mirakler, ett övernaturligt ingripande i livet, är en stark drivkraft i helgonkulten. Att tillbedja ”beläten” (guldkalven) var emellertid emot Guds vilja, varför helgonen endas fick vördas. Martin Luthers reformation bröt helgonkulturen. Han ansåg inte att det mirakulösa kan framkallas genom mänskliga handlingar eller att pilgrimsfärder, relikdyrkan och avlatsbrev kan förknippas med syndernas förlåtelse. Många av de katolska sederna och även helgondyrkan kom emellertid, utan lutherdomens sanktion, att leva kvar i folkfromheten under många hundra år efter reformationen.

Ask gjord i bly med tre helgonlämningar varav två är märkta. På den ena står det "Unius Virginis de XV milibus"⁶ den andra "de sancto Johanne Baptiste". Asken hittades i altaret i Hjälmseyds gamla kyrka i samband med rivningen. Kulturparken Småland/Smålands museum.

Begravningskick

I förhistorisk tid varierade gravskicket mellan brandgravar och jordbegravningar. Kristendomens införande innebar bl a att kremering av kroppar förbjöds. Längre begravdes människor i närheten av sina hem, men under medeltiden anlades kyrkogårdar i allt högre utsträckning kring kyrkorna. Kyrkogårdens område delades först upp mellan byarna, med byvisa begravningar, senare i hemman. Den medeltida begravningsplatsen bestod troligen av ängslika områden kring kyrkan där de välbärgades gravminnen i form av stenkors, tumbor och hällar stod uppställda. Enklare människors gravar kunde markeras av en liten kulle eller ett träkors. Kyrkogården omgärdades vanligen av träbalkar med spåntak.

Källor: Watkins, 'Saints and martyrs in late medieval religious culture,' (kap. 22) i *The medieval world*, 2 uppl., red. Marios Costambeys, Janet L. Nelson & Peter Linehan (London: Routledge, 2018).

Hilding Petersson. Artklarna Kalvsviks gamla kyrka (årsskrift nr 1 år 1949) och Kalvsviks gamla kyrkas utdömande och undergång (årsskrift nr 7, år 1952). Kalvsviks hembygdsbok.

David Fuchs, Smålands museum, rapport 2007:136, Kalvsviks gamla kyrkogård Kinnevalds kontrakt Växjö stift.

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige, fjärde bandet, Stockholm 1863.

Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarne, Ett försök i Svensk Ethnologi, Första delen P.A. Nordsteds & Söners Förlag, 1921

⁶ Det är för Jungfru Maria från de 15 tusen.